

dr. sc. Mirjana Crnić Novosel

Institut za hrvatski jezik
mcrnic@ihjj.hr

dr. sc. Nina Spicijarić Paškvan

Zavod za povijesne i društvene znanosti HAZU u Rijeci
nspicijaric@hazu.hr

UDK: 930
Pregledni rad

Jadranski kulturni krug – romanski varijeteti na Kvarneru i u Istri¹

SAŽETAK

Na području sjevernoga dijela hrvatskoga jadranskog prostora, tj. Istre i Kvarnera s otocima, brojni narodi i plemena obitavaju još od prapovijesti, što je ostavilo trag na kulturološkome, jezičnome i etnološkom planu. Na navedenu su području, uz čakavsko narječje, prisutni i romanski varijeteti: istriotski ili istroromanski na jugozapadu Istre, istrorumunjski koji se govori u dvama odvojenim područjima na sjeveroistoku Istre te mletački (istromletački na području Istre, fijumanski u Rijeci, kvarnerski mletački govori na otocima te mletački govori na području Liburnije). I danas ti varijeteti predstavljaju komunikacijski kod svakodnevnoga sporazumijevanja dijela stanovništva rasprostranjenoga u Istarskoj i Primorsko-goranskoj županiji. Njihova je važnost i u tome što su to većinom materinski jezici određenoga broja pripadnika talijanske nacionalne manjine u RH (izuzev Istrorumunja koji ne pripadaju talijanskoj manjini). Stoga je namjera ovoga rada pobliže predstaviti romanske varijetete koji povijesno tvore jadranski kulturni krug na sjevernome dijelu istočnoga Jadrana. Usto, cilj je prikazati aktivnosti talijanskih zajednica na promatranome prostoru, uz poseban osvrt na njihovo čuvanje specifičnosti ovih jezičnih identiteta.

Ključne riječi: *sjeverni Jadran, istriotski, mletački, istrorumunjski, talijanski*

¹ Ova se tema obrađuje u okviru projekta *Repozitorij nacionalnomanjinskih jezika u Hrvatskoj* (RENA), koji financira Europska unija – *NextGenerationEU*. Za iznesene stavove i mišljenja odgovorni su samo autori te ti stavovi ne odražavaju nužno službena stajališta Europske unije ili Europske komisije. Ni Europska unija ni Europska komisija ne mogu se smatrati odgovornima za njih.

UVOD

Na području Istre i Kvarnera s otocima brojni narodi i plemena obitavaju još od prapovijesti, što je ostavilo svoj trag na kulturološkome, jezičnome i etnološkom planu. Primjerice, na ovome su području svojedobno živjeli Liburni (Kvarner) i Histri (Istra), koji su dolaskom Rimljana postepeno romanizirani. Tijekom 7. st. navedena područja naseljavaju Slaveni, a time započinje slavensko-romanska kulturna simbioza, koja se osim u kulturi očituje i u specifičnim jezičnim varijetetima.² Svi varijeteti koji se u ovome radu predstavljaju, pripadaju romanskomu kulturnom krugu koji s ostalim autohtonim hrvatskim, pa i manjinskim jezicima, čine specifični višjejezični i višekulturni jadranski krug.

Riječ je ponajprije o dvama autohtonim romanskim jezicima razvijenima izravno iz vulgarnolatinskoga: dalmatskom³, koji se prostirao u gradovima nekadašnje rimske provincije Dalmacije te istriotskom, koji je i dalje živ na jugozapadu Istarskoga poluotoka.

Nadalje, izuzev navedenih autohtonih jezika, u ovome se radu predstavlja i uvezeni romanski jezik – mletački – sa svojim arealnim podvrstama: istromletački,⁴ fijumanski, mletački na kvarnerskim otocima i na području Liburnije⁵, koji su se na ovome području uglavnom širili s mletačkom vlasti potiskujući pritom spomenute autohtone romanske govore.

Uz teorijski okvir nastanka i razvoja romanskih jezika prisutnih na području sjevernoga dijela hrvatskoga jadranskog prostora, cilj je ovoga rada predstaviti i njihovu vitalnost u 21. st. te rad zajednica na očuvanju njihova jezičnoga identiteta.

U radu se spominje i istrorumunjski⁶, koji se na ovim prostorima doseljavanjem vlaško-ga stanovništva iz Dalmacije pojavio kr. 15. i poč. 16. st. Njegova je krčka ina-

² S obzirom na to da je katkad diskutabilno radi li se o jeziku, dijalektu ili mjesnome govoru, u ovome ćemo radu koristiti i neutralni sociolingvistički termin (*jezični*) *varijetet*.

³ U ovome se radu koristi tradicionalni lingvistički naziv dalmatski/dalmatoromanski iako se on u pojedinim radovima 21. st. osporava (usp. npr. Chambon 2014).

⁴ U ovome radu rabimo termin *istromletački* unatoč tomu što je među njegovim govornicima zastupljeniji termin *istrovenetski* (tal. *istroveneto*).

⁵ Prema popisu zajednica koje okupljaju govornike s talijanskoga govornog područja, a isto tako i prema povijesnim izvorima koji upućuju na obrazovanje na talijanskome jeziku na području Liburnije već u 19. st., pretpostavlja se da se mletačkim govorilo i još uvijek se vjerojatno govori među živućim potomcima liburnijskih mletačkih govornika, no za ovoga istraživanja suradnja s navedenim zajednicama (Opatija, Lovran, Mošćenička Draga) nije ostvarena.

⁶ U ovome ćemo radu rabiti naziv *istrorumunjski* koji je isključivo lingvistički termin. Vrzić i Doričić (2014) umjesto naziva *istrorumunjski jezik* uvode *vlaški/žejanski jezik*. Sami govornici svoje idiome nazivaju *žejanski* (u Žejanama) ili *vlaški* (u ostalim mjestima).

čica (krčkorumunjski) izumrla u 19. st., a danas je još zastupljen u dvama odvojenim područjima na sjeveroistoku Istre.

Govornici navedenih jezika (izuzev govornika istrorumunjskoga) najčešće su promatrani u okviru svoje pripadnosti talijanskoj nacionalnoj manjini, no u ovome će se radu fokus staviti na njihovu identitetsku, a ne nacionalnu pripadnost. Naime, većinom se govornici svih promatranih romanskih varijeteta određuju prema jezičnoj i lokalnoj, a ne narodnoj pripadnosti. S tim u vezi u ovome će prilogu romanski jezici kao dio jadranskoga kulturnog kruga biti promatrani kao materinski jezici određenoga broja stanovnika na području Istre i Kvarnera, koji čine njihovu identitetsku osobnu iskaznicu. Ti se govornici ne svrstavaju nužno u talijansku nacionalnu manjinu, no većinom su pripadnici talijanskih zajednica. Treba istaknuti da njihov materinski jezik dakako nije talijanski standardni jezik, već varijanta mletačkoga ili istriotskoga. Talijanske zajednice su na navedenu prostoru otvarane radi očuvanja identiteta upravo tih govornika, no s vremenom su postale čuvari talijanskoga identiteta i promicatelji talijanskoga standardnog jezika. S obzirom na to da u popisu stanovništva nema regionalne (lokalne) kategorije u koju bi se većina govornika ovih područja svrstala (usp. Crnić Novosel i Spicijarić Paškvan 2015, Plešković 2019), u najvećem broju slučajeva govornici su romanskih dijalekata određeni Talijanima (poglavito u Istri i Rijeci, a manje na kvarnerskim otocima). Isto tako, budući da u popisima stanovništva nema kategorije dijalekta, oni svoj materinski jezik određuju talijanskim i nešto manje hrvatskim. Stoga je razumljivo da je konačan broj tih govornika nedokučiv jer Talijane po narodnosti ne čine samo govornici stoljetnih primorskih romanskih dijalekata u Republici Hrvatskoj, nego i oni koji su svojim preseljenjem došli iz današnje Italije. Dakle, iako se većina govornika mletačkih i istriotskih dijalekata određuje u državnim statističkim popisima stanovništva Talijanima po narodnosti, danas u prvoj polovici 21. st. ne možemo dati relevantne podatke o tome koliko je govornika promatranih dijalekata na području RH.

Prema podacima Državnoga zavoda za statistiku, iz Popisa stanovništva iz 2021. godine⁷, u Republici Hrvatskoj živi 13.763 pripadnika talijanske nacionalne manjine. Najviše Talijana živi na području Istarske, Primorsko-goranske i Požeško-slavonske županije te na području Grada Zagreba. Pripadnici talijanske nacionalne manjine svoje pravo na odgoj i obrazovanje ostvaruju sudjelovanjem u predškolskom odgoju i obrazovanju na materinskome jeziku; sudjelovanjem u modelu A i modelu C osnovnoškolskoga obrazovanja, te u modelu A i modelu C srednjoškolskoga obrazovanja. Upravo su govornici navedenih dijalekata, uz one kojima je materinski jezik talijanski, polaznici ovih škola.⁸

⁷ Usp. <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/popis-stanovnistva/>.

⁸ Pritom treba istaknuti da obrazovanje na talijanskome jeziku pohađaju i pripadnici većinskoga hrvatskog stanovništva.

Unatoč obrazovanju na standardnome talijanskom jeziku pojedinci su očuvali dijalekt⁹ u svojoj užoj zajednici kojim se od davnina govorilo na području Istre i Kvarnera, u kojem su i danas zastupljeni, npr. istromletački, istriotski, fijumanski. Na navedenu se prostoru, stoga, s vremenom formirao romanski kulturni krug.

ROMANSKI VARIJETETI NA KVARNERU I U ISTRI

Romanski se jezici na Kvarneru i u Istri dijele na autohtone i uvezene. Termin *autohtoni* romanski jezik odnosi se na jezične sustave koji su se na ovim prostorima razvili direktno iz govornoga latinskog, dok termin *uvezeni* znači da su bili formirani prije dolaska njihovih govornika na ovaj prostor. Autohtoni su romanski jezici¹⁰ u Istri i na Kvarneru dalmatski (dalmatoromanski) i istriotski (istroromanski), dok su uvezeni vlaški (istrorumunjski – sa svojom izumrlom inačicom, tj. krčkorumunjskim) i mletački (istromletački, fijumanski, kvarnerski mletački i liburnijski¹¹).

Autohtoni romanski varijeteti

O njihovu postanku i klasifikaciji postoji više teorija (usp. Ascoli 1873, Ive 1900, Bartoli 2000 [1906], Merlo 1907, Tagliavini 1969 itd.), a ovdje ćemo izdvojiti tzv. teoriju klinova (usp. Filipi 1994). prema kojoj su furlanski¹², istriotski i dalmatski bili kontinuum nekada relativno jedinstvena vulgarnoga latinskog koji se prostirao na području Furlanije, Istre i Dalmacije. Doseljavanjem Slavena poput klinova (prvi klin južno od Trsta i Milja, drugi oko Senja i Vinodola) romanski su se starosjedioci razdvojili u tri dijela te tako razvili različite jezične putove: a) furlanski na sjeveru, b) dalmatski na jugu i c) istriotski u Istri.

Dalmatski/dalmatoromanski

Dalmatski ili dalmatoromanski naziv je za skup autohtonih romanskih varijeteta koji su se razvili iz vulgarnoga latinskog u gradovima istočne jadranske obale. Zbog nepovoljnoga sociolingvističkog položaja uzrokovanog snažnim slavenskim i mletačkim utjecajem, dalmatski su varijeteti nestajali jedan za drugim tijekom 11. i 12. st. Naj-

⁹ Govornici mletačkoga i istriotskoga služe se nazivom *dialetto* (*dijalekt*) kako bi odredili jezične varijetete kojima se služe u svojim mjestima pa ćemo ih i mi u ovome radu tako nazivati (*dialetto fiumano*, *dialetto rovine* itd.).

¹⁰ Ovdje se termin *jezik* rabi za skupinu jezičnih varijeteta.

¹¹ U ovome se radu mletački koji se govori u gradovima Liburnije, naziva liburnijski mletački.

¹² Furlanski je najistočniji ogranak retoromanske ili ladinske skupine jezika. Budući da se njegova uporaba većinom poklapa s talijanskom autonomnom regijom Furlanijom – Julijskom krajinom (tal. *Friuli Venezia Giulia*) te nije prisutan na istraživanu području, izostavljen je iz analize.

duže se kao jezik aristokracije zadržao dalmatski u Dubrovniku (do 15. st.) te dalmatski u gradu Krku kao jezik siromašnih ribarskih obitelji (do kraja 19. st.)¹³. Dokaz njegovu postojanju na Krku dalmatski su relikti u toponimima na području od Punte Pelove pokraj Malinske preko Kampelja do Drage Bašćanske: Kanâjt (< velj. *Canâit* < lat. *cannetum* ‘mjesto gdje raste trstika’), Murâj (< velj. *Murâi* < lat. *moretum* ‘mjesto gdje raste murva’), Sarakâjt (< velj. *Saracâit* < lat. *ceresetum* ‘mjesto gdje rastu trešnje’) (usp. Skok 1950), kao i pojedini leksemi: *komoštra* (< velj. *kamustre* < lat. *camastro*), *žmuj* (< velj. *mezul* < lat. *modiolus*); (usp. Spicijarić Paškvan 2012) itd.

Istriotski/istroromanski

Istriotski ili istroromanski naziv je za skup autohtonih romanskih varijeteta koji su i dalje prisutni na jugu Istarskoga poluotoka, u mjestima Rovinj, Vodnjan, Bale, Galižana i Šišan¹⁴. Donedavno se govorio i u Fažani, a u povijesti vjerojatno i na širem području, no danas je uporaba istriotskoga svedena na sve manji broj govornika, što je u bliskoj vezi s jakim utjecajem mletačkoga, kao i s čakavskim okruženjem. Utjecaji susjednih govora (istromletačkih i hrvatskih) vidljivi su na svim jezičnim razinama (morfološkoj, leksikološkoj, fonetskoj, pa čak i prozodijskoj); (usp. Filipi 2005a, Filipi i Buršić-Giudici 1998, 2017).

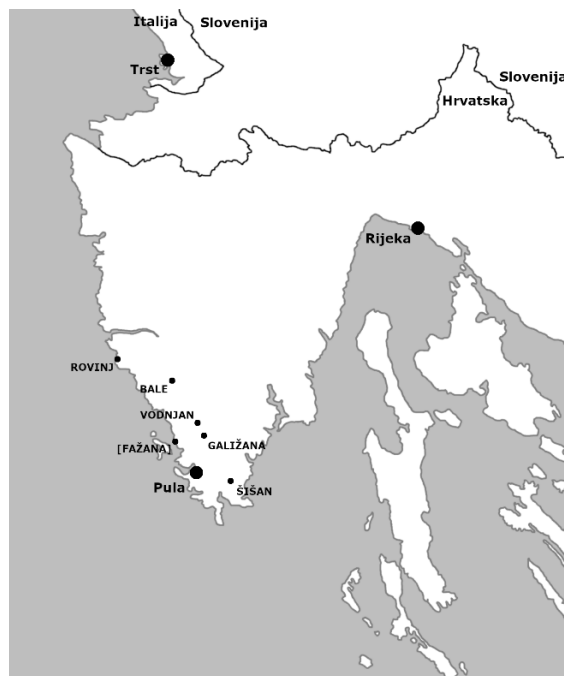
Da je broj govornika istriotskoga znatno smanjen, potvrđuje i činjenica da njime danas govore uglavnom stariji žitelji toga područja. Taj je proces smanjivanja uporabe krenuo ranije pa su već 50-ih godina 20. st. u Vodnjanu istriotskim govorile samo starije generacije, a mlađi su ga poznavali, bez aktivne uporabe (usp. Deanović 1955: 62). Početkom 21. st. u Vodnjanu se mogu čuti istriotski elementi kao sredstvo pjesničkoga izražavanja ili kao leksički elementi ubačeni u istromletački dijalekt svakodnevnice komunikacije (usp. Cergna 2014: 317). To pak ne čudi jer velik broj potomaka istriotskih govornika smatra istriotski tek jednom od inačica dominantnoga istromletačkog dijalekta, što upućuje na to da će u bliskoj budućnosti istriotski u potpunosti zamrijeti pod utjecajem mletačkih varijeteta. Danas se pretpostavlja da je oko 1000 ili manje govornika toga jezika, a najzastupljeniji su u Balama (usp. Cergna 2014: 317).¹⁵ Istriotski se nalazi među 24 najugroženija jezika Europe (uz istrorumunjski i arbanaški na području RH), a od 2023. godine uvršten je na Listu zaštićenih kulturnih dobara RH pod brojem Z-7737¹⁶.

¹³ Više o tome v. Bartoli (2000 [1906]), Muljačić (2000) i dr.

¹⁴ Istriotski se kroz povijest uglavnom prenosio usmenom predajom, a nedostatak pisanih tekstova prije 19. st., tj. prije 1835. g. iz koje potječe dijalektni prijevod prisposode o rasipnome sinu na istriotski (usp. Buršić Giudici, Giudici 2021), uvelike utječe na problematiku njegova istraživanja.

¹⁵ O današnjoj upotrebi istriotskoga uz druge romanske varijetete u Istri usp. Matticchio i Tamaro (2020).

¹⁶ Više o tome na <https://registar.kulturnadobra.hr/#/>.

Karta 1. Položaj istriotskih punktova.

Uvezeni romanski varijeteti

Vlaški (istrorumunjski)

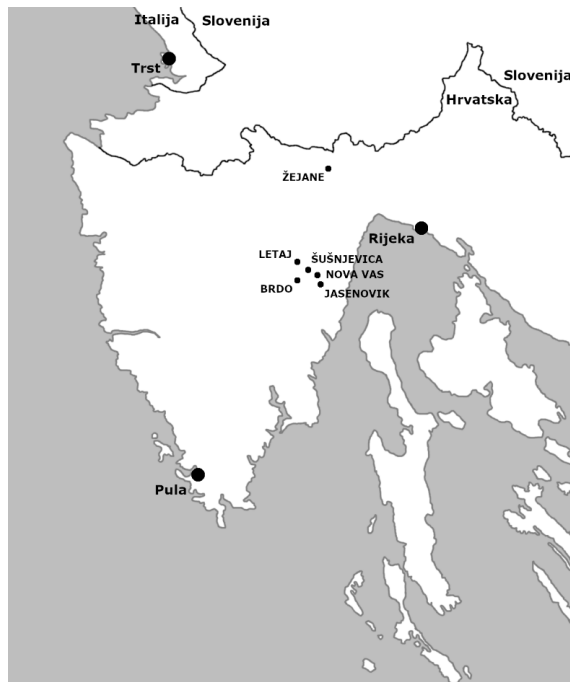
Vlasi se u dokumentima na Balkanskome poluotoku spominju već u 10. st. Postepeno se vlaško stanovništvo slavenizira i prihvaća narodnost zemlje koju nastanjuje. U 14. st. Vlasi dolaze i na hrvatsko zemljište, i to na različite predjele od Cetine do Velebita, a posebice u Dalmatinsku zagoru, odakle prodiru na priobalje. Stari hrvatski izvori o Vlasima govore kao o slobodnome stanovništvu koje služi za ponovno naseljavanje puste zemlje. U to je doba proces asimilacije sa slavenskim stanovništvom uglavnom bio dovršen, no unatoč tomu postoji određen broj Vlaha koji su po jeziku i dalje bili Romani (usp. Spicijarić Paškvan 2014).

Tijekom 15. i 16. st. na zapadni dio otoka Krka (župe Dubašnica i Poljica) i na sjeveroistok Istarskoga poluotoka (Žejane na Čićariji te sela Brdo, Škabići, Trkovci, Miheli, Kostrčani, Zankovci, Letaj, Nova Vas, Šušnjeвица i Jasenovik) doseljeno je vlaško stanovništvo koje je govorilo vlaškim jezikom. Taj je jezik u lingvističkim krugovima nazvan *istrorumunjskim*, a tu se ubraja i njegova izumrla krčka varijanta – *krčkorumunjski*. S genetskoga gledišta riječ je o najmanjem od četiriju dijalekata rumunjskoga (dakorumunjski, arumunjski, meglenorumunjski i istrorumunjski) jezika razvi-

jenih od pretpostavljenoga prarumunjskog jezika (usp. Kovačec (1993). Vlaški je na otoku Krku izumro u 19. stoljeću (usp. Milčetić 1904), dok je u Istri vrlo ugrožen. Koliko će se još upotrebljavati, ovisi o stupnju njegove zaštite i međugeneracijskom transferu. Na početku drugoga tisućljeća istrorumunjski ima manje od 200 govornika (usp. Rački 1881: 144) te je (uz istriotski i arbanaški na području RH) uvršten na UNESCO-ov Atlas ugroženih jezika svijeta (*Atlas of the World's Languages in Danger*¹⁷).

Istrorumunjski¹⁸ su govori zaslužili i status nematerijalnoga kulturnog dobra te su u Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske, na Listu zaštićene nematerijalne kulturne baštine pri Ministarstvu kulture i medija¹⁹ upisani krajem 2007. godine pod brojem Z-3360.

Aktivan rad zajednice na očuvanju ovih govora dobar je primjer prakse kako zaštititi svoj materinski govor od izumiranja²⁰.

Karta 2. Položaj istrorumunjskih punktova.

¹⁷ Usp. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026>.

¹⁸ Više o istrorumunjskom usp. Vrzić i Doričić (2014), Vrzić i Singler (2016), Vrzić (2020, 2021).

¹⁹ Više o tome na <https://registar.kulturnadobra.hr/#/>.

²⁰ Više o tome na <https://www.vlaski-zejanski.com/hr>. Usp. i rad udruge „Spod Učke“ na <https://krsan.hr/page/12/46>.

Mletački

Tijekom uspona Mletačke Republike na istočnoj se obali Jadrana širio mletački jezik koji je postupno potiskivao romanske i slavenske supstrate. Budući da taj jezik nije bio autohton na navedenu prostoru, nego uvezen iz Venecije, naziva se *kolonijalnim mletačkim jezikom* – *Colonial Venetian* (Bidwell 1967), uz *East Venetian* (Kahane i dr. 1953/1954, Kahane i dr. 1958), *veneziano "de là da mar"*²¹, *veneziano d'oltremare* (Ursini 1987). Mletački su varijeteti, uz talijanski jezik, sastavnice italofonoga, tj. talijanskoga dijasiistema Istre i Kvarnera koji supostoji uz kroatofoni, tj. hrvatski dijasiistem koji se sastoji od čakavskih govora i hrvatskoga jezika²².

Mletački je danas još zastupljen u slovenskoj i hrvatskoj Istri (istromletački), Liburniji, u Rijeci (fijumanski) i na kvarnerskim otocima (Krku, Cresu i Lošinju), s višim ili nižim stupnjem vitalnosti među govornicima ovih prostora. Najzastupljeniji je istromletački, potom fijumanski te creski i lošinjski,²³ dok su ostali mletački varijeteti očuvani u manjoj mjeri. Osobito se u gradu Krku rabi rijetko (usp. Spicijarić Paškvan 2021), a više ili manje su u živoj upotrebi još uvijek na području Liburnije.

Karta 3. Položaj mletačkih varijeteta na području Istre i Kvarnera.

²¹ Folena, Gianfranco (1968–1970).

²² Više o tome v. Poropat Jeletić (2017).

²³ Mletački se na otocima Cresu i Lošinju, uz dva administrativna središta (grad Cres i grad Mali Lošinj) rabi i u nekim manjim mjestima, kao što su Osor s tek nekoliko govornika, Veli Lošinj i dr.

Istromletački

Istromletački su dijalekti posebno vitalni na području Istre: na hrvatskoj strani u zapadnoj Istri (Umag, Buje, Brtonigla, Grožnjan, Oprtalj, Novigrad, Motovun, Tar, Višnjan, Poreč, Funtana, Vrsar, Kanfanar, Fažana, Pula, Medulin; uz punktove u kojima se još uvijek govori istriotski)²⁴ te u slovenskim mjestima Kopar, Izola, Piran i dr.²⁵ Istromletački je pod nazivom *istromletačko narječje* 2021. g. proglašen nematerijalnim kulturnim dobrom u kategoriji *Usmena predaja, izričaji i govori* kao jedan od nehrvatskih govora, u koje se još ubrajaju istrorumunjski, istriotski te arbanaški govori, uz 30-ak hrvatskih govora, skupina govora i dijalekata (usp. Horvatić i dr.). Time je upisan na Listu zaštićenih kulturnih dobara RH pod brojem Z-7470. Svaki upis govora na ovu Listu pridonosi većoj valorizaciji toga govora, njegovoj zaštiti, promidžbi, ali i očuvanju njegove gramatike, rječnika i dr.

Karta 4. Položaj istromletačkih punktova.

²⁴ Više o tome v. Filipi (2005b), usp. Filipi i Buršić-Giudici (2012), Korenika (2022), Matticchio i Tamaro (2020).

²⁵ Npr. v. Todorović (2016).

Fijumanski

Fijumanski²⁶, kao dio kulturnoga identiteta grada Rijeke, još i danas živi među potomcima starih Fijumana²⁷, no s vremenom je svoju samosvojnost zbog utjecaja lokalnih govora te talijanskoga i hrvatskoga standarda izgubio. Njime govore Fijumani, višejezično domicilno stanovništvo, koji su nekada bili koncentrirani u samoj jezgri grada, a danas žive u različitim gradskim kvartovima. Fijumanski je uporabno ograničen samo na Fijumane i nije značajka javne komunikacije, a njime se, očekivano, služi većinom starija populacija, dok je kod mladih najmanje zastupljen. Iznimno je uključen u izvannastavne/školske aktivnosti u talijanskim školama i vrtićima, a najviše se komunikacija na tome dijalektu odvija u obitelji.

Od 2024. g. fijumanski je dijalekt (*dialetto fiumano*) u procesu svrstavanja na već spomenutu Listu nematerijalnih dobara RH, kao jedan od nehrvatskih govora koji svojom očuvanošću i višestoljetnim postojanjem na našim prostorima neosporno čini dio hrvatske kulturne baštine.

Mletački dijalekti na kvarnerskim otocima

Većina je žitelja u gradu Krku, Cresu i Malom Lošinju (ali i Osoru i dr.) prije sredine 20. st. u svakodnevnoj komunikaciji rabila mletački dijalekt, često bez poznavanja hrvatskoga jezika.²⁸ Zbog migracija i egzogamnih zajednica ti se mletački dijalekti danas rabe puno manje. Pritom se u gradu Krku više gotovo ni ne može čuti, koristi ga tek desetak govornika. U Malom Lošinju je zbog doseljavanja novoga stanovništva mletački dijalekt manje zastupljen nego što je to u Cresu, gdje se na ulicama i tržnicama svakodnevno mogu čuti žive rasprave na mletačkome dijalektu. Govornici mletačkoga na Cresu i Lošinju svojim dijalektom govore sa sugrađanima te s iseljenim mještanima koji povremeno dođu u svoj rodni kraj, a rabe ga i u talijanskim zajednicama. Njihovi su govornici uglavnom starije životne dobi.

²⁶ Više o fijumanskome v. Crnić Novosel, Spicijarić Paškvan (2014; 2015), Spicijarić Paškvan, Crnić Novosel (2014), Plešković (2019), Blagoni (2024).

²⁷ Termin Fijumani nastao je iz mletačkog (i talijanskog) naziva za nekadašnju Rijeku – *Fiume*, a od davnina označava govornike fijumanskoga dijalekta na riječkome gradskom području.

²⁸ Više v. Spicijarić Paškvan (2021) i Spicijarić Paškvan (predano za objavu u knjizi *Language endangerment, documentation and revitalization in Southeast Europe*. Ur. Vrzić, Zvezdana; Crnić Novosel, Mirjana. Brill. Leiden – Boston).

RAD NA OČUVANJU U OKVIRU I IZVAN TALIJANSKIH ZAJEDNICA

Na području Republike Hrvatske, a pod okriljem Talijanske unije (*Unione Italiana*), djeluju mnogobrojne talijanske zajednice kao udruge koje okupljaju pripadnike talijanske nacionalne manjine afirmirajući njihova prava i svekoliki kulturni, ekonomski i društveni interes svojih članova. Takve su zajednice u početku osnivanja bile posvećene govornicima romanskih varijeteta kojih je na ovim prostorima bilo u puno većem broju nego što je to danas. Zajednice su tada okupljale pripadnike istih jezičnih varijeteta, a većina aktivnosti je bila na dijalektu. Danas tome nije tako s obzirom na to da je većina aktivnosti posvećena promociji talijanskoga standardnog jezika (uključujući i nastavu na standardnome jeziku, bez izbornih dijalektnih predmeta), a sve manje dijalekata kojima su se oduvijek na području Kvarnera i Istre služili njihovi govornici. Unatoč tome, talijanske zajednice i dalje govornicima romanskih varijeteta predstavljaju mjesto okupljanja, u nekim krajevima čak jedino mjesto susreta, za razliku od nekadašnje svakodnevne komunikacije i izvan prostorija zajednice.

Najbrojnije zajednice Talijana su one na području Istre. Većina je tih zajednica osnovana nakon Drugoga svjetskog rata. Među njima najduži staž imaju zajednice u Puli, Vodnjanu, Bujama, Umagu (od 1947.) i Rovinju (od 1948.). S druge pak strane, postoji niz zajednica Talijana novijega datuma koje su osnovane tek početkom 90-ih (Buzet, Pazin, Vižinada itd.). Osnovni su ciljevi ovih zajednica očuvanje, promocija i razvitak kulturnoga i jezičnoga identiteta svojih članova pa se inicijativa za očuvanjem materinskih varijeteta rađa upravo u takvoj sredini. One ujedno predstavljaju i mjesto susreta gdje se okupljaju govornici istih varijeteta, a ujedno i ustanovu koja štiti njihovo jezično podrijetlo. U takav su rad, osim zajednica, uključene i ostale udruge, poput npr. Etnografskoga muzeja Istre koji sudjeluje u projektima u vezi s očuvanjem jezičnoga identiteta Istre; pojedinih škola na talijanskome jeziku koje u izbornim sadržajima njeguju romanske varijetete promatranoga područja (npr. učeničkoga projekta SE Gelsi – kuharice *Magné con noooooi?* na fijumanskome jeziku i dr.) i sl.

Zajednice Talijana u Istri

Poznato je da su u Istri, osim direktnoga rada na očuvanju i istriotskoga i istromletačkoga jezika (radionice, izborna nastava), u svrhu valorizacije njihovih materinskih dijalekata pokrenuta i dva hvalevrijedna festivala kojima se doprinosi očuvanju i njegovanju kulturno-jezične baštine Istarskoga poluotoka. To su *Festival dell'Istoveneto*, koji se u Bujama održava od 2011. te *Festival dell'istrioto*, pokrenut 2012. kao trodnevna manifestacija koja objedinjuje aktivnosti svih zajednica te promovira važnost očuvanja ovoga dijalekta – ne samo za talijansku zajednicu, već i za istarsku regiju. Ovakvim se manifestacijama nadasve promoviraju manjinski jezici, ali i jezični identi-

tet svake pojedine zajednice, u ovome slučaju određenoga dijela istarskoga stanovništva. U tu svrhu 2014. g. održana je ljetna škola (dvojedna radionica) pod nazivom „Dokumentiranje i revitalizacija 6 istriotskih idioma u fazi izumiranja“²⁹.

U Istri djeluju i mnogobrojne talijanske škole – po modelu A sedam osnovnih škola (*scuola elementare italiana*) i tri srednje škole (*scuole medie superiore italiane*).

Zajednica Talijana u Rijeci

U Rijeci je glavni nositelj aktivnosti na očuvanju fijumanskoga dijalekta Zajednica Talijana Rijeka čijim se angažmanom aktivno radi na promidžbi i očuvanju fijumanskoga dijalekta (organizacija kulturnih manifestacija, vidljivost u medijima, radionice za najmlađe te izdavačka djelatnost). Izvan Zajednice, u rad na očuvanju najviše su uključene talijanske osnovne škole na području grada Rijeke prenoseći ovo tradicionalno kulturno dobro na najmlađe uzraste te Vijeće talijanske nacionalne manjine koje pruža adekvatnu potporu svim projektima u vezi s dijalektom. Festivalom *Canzonette fiumane*, od 2022. g., koji je posvećen starim fijumanskim pjesmama, ova se zajednica priključuje zajednicama Talijana u Istri, koje valoriziraju svoje materinske varijetete kroz glazbeno stvaralaštvo. Tomu se pridružuju i razne aktivnosti kojima se promovira fijumanska kultura i dijalekt, poput tjedna fijumanske kulture (*Settimana della cultura fiumana*) i sl.

U Rijeci, ujedno, po modelu A djeluju četiri osnovne škole (*scuola elementare italiana*) i jedna srednja škola (*scuola media superiore italiana*).

Ostale zajednice Talijana

I ostale talijanske zajednice, uključujući one na kvarnerskim otocima i na liburnijske području, provode aktivnosti usmjerene prema opstojnosti njihova materinskoga jezika, a obuhvaćaju niz projekata i manifestacija na određenome prostoru.

Na području Liburnije i kvarnerskih otoka danas djeluju zajednice Talijana u kojima se od početka osnivanja velika pažnja posvećuje očuvanju talijanskoga identiteta i kulture te jezika koji taj identitet izražava – talijanski standardni jezik. Talijanska nacionalna manjina na tome prostoru nije transparentna na način na koji su to zajednice Talijana u Istri i u Rijeci, no to ne znači da njihovo djelovanje nije bogato. Svima je u fokusu očuvanje talijanske kulture i tradicije uz uključivanje članova u sva zbivanja, a ujedno sve zajednice razvijaju suradnju s obližnjim srodnim zajednicama.

²⁹ Radionicu je u rovinjskoj zajednici Talijana održala dr. sc. Zvezdana Vrzić s NY University, SAD, sa svojim suradnicima. Cilj takva projekta bio je dokumentirati i revitalizirati romanske idiome koji nestaju – rovinjski, baljanski, vodnjanski, galižanski, šiškanski i fažanski.

Zajednice Talijana na području Liburnije okupljaju svoje članove u trima zajednicama raspoređenima u mjestima: Opatija, Lovran i Mošćenička Draga. Od njih triju najstarija je Zajednica Talijana Opatija, nastala 1946. osnivanjem tadašnje udruge *Circolo italiano di cultura*, a ta je udruga bila nakon riječke druga takva zajednica na području Hrvatske i Slovenije. Zanimljivo je da je ovo područje poznato po tome što se u Opatiji već u 19. st. održava nastava na hrvatskome i talijanskome jeziku u redovitoj pučkoj školi, a talijanizacijom na istome području u prvoj pol. 20. st. djeluje više talijanskih škola, i to, osim u Opatiji, u školama u Ičićima, Voloskom i na Veprincu³⁰. Prema našim saznanjima, na području Liburnije danas nema nastave na talijanskome jeziku, kao ni radionica i izborne nastave na mletačkome dijalektu.

Na kvarnerskim su otocima talijanske zajednice, dakako, posvećene očuvanju talijanske kulture i jezika. U okviru se tih zajednica redovito održavaju tečajevi talijanskoga jezika s ciljem da se učenjem jezika promovira i talijanska kultura te da se može nastaviti obrazovanje u obrazovnim institucijama na talijanskome jeziku izvan otoka. Uz to, fokus je u radu ovih zajednica sačuvati dijalekt koji je materinski većini članova uključenih u rad talijanskih otočnih zajednica. Prije svega, okupljanjem govornika mletačkih varijeteta, no bez programa za poduku mletačkoga. Osim navedenih tečaja, na ovim otocima nema nastave na talijanskome jeziku ni po jednome obrazovnom modelu.

ZAKLJUČAK

Svi jezični varijeteti koji se u ovome radu predstavljaju, pripadaju romanskomu, a ujedno i višejezičnomu jadranskomu kulturnom krugu. Podijeljeni su na autohtone i uvezene, a većina je živućih na Listi nematerijalnih kulturnih dobara Republike Hrvatske zbog nastojanja da se njihovo postojanje u 21. st. sačuva. Nažalost, svjedoci smo izumiranja malih jezika pa su tako neki od njih i na svjetskoj listi ugroženih jezika, na koju ih je zbog sve manjega broja govornika uvrstio UNESCO. Iza rada na vitalizaciji, i s tim u vezi očuvanja ovih romanskih varijeteta, većinom stoje talijanske zajednice u mjestima u kojima se oni govore. Pritom talijanski standardni jezik uvelike utječe na jezične promjene unutar varijeteta o kojima je u ovome radu riječ. Uz to, mnogobrojne su i udruge, pa i škole, koje organiziraju aktivnosti na dijalektu nastojeći svojim materinskim jezicima produžiti vijek. Dakle, svrha je rada, osim predstavljanja romanskih jezičnih varijeteta na Kvarneru i u Istri, bila pokazati da je većina govornika ovih romanskih dijalekata dio manjinskih talijanskih zajednica, no da se u najvećoj mjeri više identificiraju kao jezična, a ne nacionalna skupina. Ovi nehrvatski dijalekti ravnopravno su s hrvatskim govorima, skupinama govora i dijalektima uvr-

³⁰ Više o tome v. Muzur (2010).

šteni na listu koja popisuje nacionalna nematerijalna dobra, što ih čini dijelom naše stoljetne kulturne baštine. S tim u vezi, treba ih promatrati kroz prizmu dugogodišnje simbioze s jadranskim hrvatskim varijetetima koji su živeći u susjedstvu, jedni s drugima, ostavili trag, što je vidljivo u jezičnim elementima koji ih obilježuju. Njihov opstanak ovisi isključivo o stupnju brige koju će pokazati i pokazuje zajednica u kojoj su zastupljeni, no ponajviše o prenošenju ovih dijalekata na mlađe naraštaje. Škole, kao i predškolski programi zastupljeni u većini istarskih zajednica, uz riječku, također imaju glavnu ulogu u očuvanju svojih dijalekata, a stručnjaci zadaću da svojim radom pridonese potpunom dokumentiranju ovih sustava.

LITERATURA

- Ascoli, Graziado Isaia. 1873. Saggi ladini. *Archivio glottologico italiano* 1. 1–556.
- Bartoli, Matteo Giulio. 2000 [1906]. *Il Dalmatico. Resti di un'antica lingua romanza parlata da Veglia a Ragusa e sua collocazione nella Romània appennino-balcanica*. Istituto della Enciclopedia Treccani. Roma.
- Bidwell, Charles. 1967. Colonial Venetian and Serbo-Croatian in the Eastern Adriatic: A case study of Languages in Contact. *General linguistics* 7. 13–30.
- Blagoni, Kristina. 2024. *Prospettive ecolinguistiche e sociolinguistiche del dialetto fiumano*. Doktorski rad. Sveučilište u Zadru. Zadar.
- Cergna, Sandro. 2014. L'istrioto: cenni storici. *Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno* 44. 317–332.
- Chambon, Jean-Pierre. 2014. Vers une seconde mort du dalmate? Note critique (du point de vue de la grammaire comparée) sur «un mythe de la linguistique romane». *Revue de linguistique romane* 78. 5–17.
- Crnić Novosel, Mirjana; Spicijarić Paškvan, Nina. 2014. Fijumani i stavovi o fijumanskom idiomu u 21. stoljeću. Ur. Stolac, Diana. *Riječki filološki dani* 9. 409–419.
- Crnić Novosel, Mirjana; Spicijarić Paškvan, Nina. 2015. Il dialetto fiumano – parte integrante dell'identità fiumana. *La Battana* 51/198. 62–83.
- Deanović, Mirko. 1955. Istroromanske studije. *Rad JAZU* 303. 51–118.
- Državni zavod za statistiku 2021. *Popis stanovništva 2021. – Stanovništvo prema narodnosti – detaljna klasifikacija; Popis stanovništva 2021. – Stanovništvo prema materinskom jeziku – detaljna klasifikacija*. <https://podaci.dzs.hr/hr/podaci/stanovnistvo/popis-stanovnistva/> (pristupljeno 26. veljače 2025.).
- Filipi, Goran. 1994. Le parlate istriote. *La Battana* 31. 83–88.
- Filipi, Goran. 2005a. Istriotski ili istroromanski jezik. *Istrapedia. Istarska internetska enciklopedija*. <https://www.istrapedia.hr/en/natuknice/1312/istriotski-ili-istroromanski-jezik/> (pristupljeno 27. veljače 2025.).

- Filipi, Goran. 2005b. Istromletački (istrovenetski). *Istriotski ili istroromanski jezik. Istrapedia. Istarska internetska enciklopedija*. <https://www.istrapedia.hr/hr/natuknice/1852/istromletacki> (pristupljeno 27. veljače 2025.).
- Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara. 1998. *Istriotski lingvistički atlas / Atlante linguistico istrioto*. Znanstvena udruga Mediteran. Pula.
- Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara. 2012. *Istromletački lingvistički atlas / Atlante linguistico istroveneto / Istrobeneški lingvistični atlas*. Dominović. Zagreb.
- Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara, 2017. *Istriotski lingvistički atlas: drugo, popravljeno i dopunjeno izdanje / Atlante Linguistico Istrioto: seconda edizione rivodata e ampliata / Istriotski lingvistični atlas: druga, popravljena in dopolnjena izdaja*. Znanstvena udruga Mediteran. Pula.
- Folena, Gianfranco. 1968–1970. Introduzione al veneziano “de là da mar”. *Bollettino dell’Atlante Linguistico Mediterraneo* 10–12. 331–376.
- Ive, Antonio. 1900. *I dialetti ladino-veneti dell’Istria*. Karl J. Trübner, Librajo-editore. Strasburgo.
- Kahane, Henry; Kahane, Renée; Koshansky, Olga. 1953/54. Venetian Nautical Terms in Dalmatia. *Romance Philology* 7, 2–3, 4. 156–170; 333–342.
- Kahane, Henry; Kahane, Renée; Tietze, Andreas. 1958. *The lingua franca in the Levant*. University of Illinois Press. Urbana.
- Korenika, Milena. 2022. *Un’indagine sugli usi dell’istroveneto a Buie e Umago*. Završni rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Rijeka.
- Kovačec, August. 1993. Status kontinentalnih balkanskoromanskih idioma i ‘relativistički pristup’. *Suvremena lingvistika* 35–36. 131–141.
- Matticchio, Isabella; Tamaro, Sandra. 2020. Italiano, istroveneto, istrioto. Un’indagine sugli usi delle lingue minoritarie romanze in Istria. *Lingue minoritarie tra localismi e globalizzazione*. 183–197.
- Merlo, Clemente. 1907. Dalmatico e Latino a proposito di una pubblicazione recente. *Rivista di filologia e d’istruzione classica* 35. 472–484.
- Milčetić, Ivan. 1904. Vlaški i stari romanski jezik na Krku. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 9. 1. 1–20.
- Muljačić, Žarko. 2000. *Das Dalmatische*. Böhlau Verlag. Köln – Weimar – Wien.
- Muzur, Amir. 2010. Kako su se Opatijci školovali. *Sušačka revija* 72. <http://www.klub-susacana.hr/revija/clanak.asp?Num=72&C=20> (pristupljeno 27. veljače 2025.).
- Horvatić, Tatjana; Kuhar, Mladen; Hrovatin, Mirela; Mirna Ratkajec Fukat. (ur.). 2023. *Nematerijalna kulturna dobra Republike Hrvatske / Intangible Cultural Goods of the Republic of Croatia*. Ministarstvo kulture i medija Republike Hrvatske. Zagreb.

- Plešković, Maša. 2019. *Vitalnost fijumanskoga dijalekta – stanje i perspektive na početku 21. stoljeća*. Doktorski rad. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Poropat Jeletić, Nada. 2017. Italoфона dijasistemska raslojenost u hrvatskoj Istri: jezični i komunikacijski status, korpus i prestiž. *Annales : anali za istrske in mediteranske študije = annali di Studi istriani e mediterranei = annals for Istrian and mediterranean studies. Ser. hist. sociologia* 27/1. 191–204. <https://doi.org/10.19233/ASHS.2017.15>.
- Rački, Franjo. 1881. Hrvatska prije XII. vijeka glede na zemljišni obseg i narod. *Rad* 57. 102–149.
- Skok, Petar. 1950. *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*. Zagreb.
- Spicijarić Paškvan, Nina. 2012. *Lessemi di origine romanza relativi alla sfera semantica dell'economia domestica attestati negli idiomi dell'isola di Veglia: analisi etimologica e lessicologica*. Doktorski rad. Filozofska fakulteta. Univerza v Ljubljani. Ljubljana.
- Spicijarić Paškvan, Nina. 2014. Vlasi i krčki Vlasi u literaturi i povijesnim izvorima. *Studii și cercetări – Actele Simpozionului Banat – istorie și multiculturalitate / Studije i istraživanja – Radovi Simpozijuma Banat – istorija i multikulturalnost*. Ur. Nicu Ciobanu. Novi Sad – Zrenjanin.
- Spicijarić Paškvan, Nina. 2021. Vitality of the Krk Venetian (Veian) dialect *Govor* 38/1. 23–43.
- Spicijarić Paškvan, Nina. 2025. *Attitudes of Kvarner Venetian Speakers towards Their Identity and Language Shift* (predano za objavu u knjizi *Language endangerment, documentation and revitalization in Southeast Europe*. Ur. Vrzić, Zvezdana; Crnić Novosel, Mirjana. Brill. Leiden – Boston).
- Spicijarić Paškvan, Nina; Crnić Novosel, Mirjana. 2014. Il dialetto fiumano all'inizio del XXI secolo. *Rivista italiana di dialettologia: Lingue dialetti società* 38. 57–73.
- Tagliavini, Carlo. 1969. *Le origini delle lingue neolatine*. Casa editrice prof. Riccardo Pàtron. Bologna.
- Todorović, Suzana. 2016. *Narečje v Kopru, Izoli in Piranu*. Libris. Koper.
- Ursini, Flavia. 1987. Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico: il lessico veneto-dalmata del Novecento. *Atti e memorie della società dalmata di storia patria* 15. 25–179.
- Vrzić, Zvezdana. 2020. Istro-Romanian: A Romance-Speaking Enclave in a Slavic-Speaking Area. *Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online*. Ur. Greenberg, Marc L. Brill. Leiden – Boston.

- Vrzić, Zvezdana. 2021. Nation-State Ideology and Language Rights of Linguistic Minorities: Prospects for the Vlashi/Zheyanski-Speaking Communities. *The Romance-Speaking Balkans*. Ur. Sorescu-Marinković, Annemarie; Dragnea, Mihai; Kahl, Thede; Njagulov, Blagovest; Dyer, Donald L.; Costanzo, Angelo. Brill. Leiden – Boston. 186–206.
- Vrzić, Zvezdana; Singler, John V. 2016. Identity and language shift among Vlashki/Zheyanski speakers in Croatia. *Language Documentation and Conservation in Europe*. University of Hawai'i Press. Honolulu (HI). 51–68.
- Vrzić, Zvezdana; Doričić, Robert. 2014. Jezični dodir i stabilnost osnovnoga vokabulara: hrvatske posuđenice za dijelove tijela u vlaškom/žejanskom (istrorumunjskom). *Fluminensia* 26/2. 105–122.

Adriatic cultural circle – romance languages in the Kvarner region and Istria

ABSTRACT

In the area of the northern Croatian coast, specifically in Istria and Kvarner with its islands, numerous peoples and tribes have inhabited the region since prehistoric times, leaving an imprint on its cultural, linguistic, and ethnological landscape. In addition to the Chakavian dialect, various Romance varieties are present in this area: Istriot or Istroromance in southwestern Istria, Istro-Romanian spoken in two separate areas in northeastern Istria, and Venetian (Istro-Venetian in Istria, Fiuman in Rijeka, Kvarner Venetian dialects on the islands, and Venetian dialects in the Liburnia region). Even today, these dialects serve as a means of everyday communication for part of the population in Istria and Primorje-Gorski Kotar Counties. Their significance also lies in the fact that they are the mother tongues of a certain number of members of the Italian national minority in Croatia (except for Istro-Romanians, who do not belong to the Italian minority). The importance of these dialects also lies in the fact that they are the mother tongues of a certain number of members of the Italian national minority in Croatia (except for Istro-Romanians, who do not belong to the Italian minority). Therefore, this paper aims to provide a closer insight into the Romance varieties that historically form the Adriatic cultural circle in the northern part of the eastern Adriatic, while also presenting the activities of Italian communities in general, with a particular focus on preserving the unique features of these linguistic identities.

Keywords: northern Adriatic, Istriot, Venetian, Istro-Romanian, Italian